

MERÉNYI M. MIKLÓS**Politikai képviselet az „átmenet” társadalmában**

A demokratikus reprezentáció kérdése és a rendszerváltás utáni magyar politikatudomány

Az átalakulás, mely az egypártrendszert 1990-re pluralista alkotmányos demokráciával váltotta fel, a politikai képviselet kérdését egyszerre a kialakulóban lévő magyar politikatudomány érdeklődésének homlokterébe helyezte. Evidenciának tűnt, hogy a demokratizálódással az állam és a politikai hatalom formálisan, a választások útján a polgárok eszközévé válik. A Magyar Köztársaság alkotmányában deklarálta: minden hatalom a népé, amely ezt választott képviselői útján, valamint közvetlenül gyakorolja. Miközben a népszuverenitás és a képviseleti demokrácia elveit azóta sem érte átfogó elméleti kihívás, a politikai képviselet problémája a politika tanulmányozói számára az egyik legbonyolultabb feladvánnyá vált, amit a posztszocialista társadalom egységének és tagoltságának hiányos politikai artikulációja határozott meg. A képviselet mi-benlétét és annak demokratikusságát övező kétségek a képviseleti demokrácia intézményeinek konszolidációjával sem oszlottak el. A fejlett demokráciák politikatudományának számos képviselet-koncepciója bizonyult alkalmatlannak, hogy arra a demokratikus „átmenet” képviselet-elméletét alapozzák. A fogalom így végül, ha nem is kopott ki a tudomány szótárából, de jelentősége mindenképpen csekélyebb lett annál, mint amit egy képviseleti demokráciában alkotmányos és politikaelméleti súlya indokolna. Írásomban arra keresem a választ, miért alakult ez így. Miért lett a képviselet egyfelől nehéz feladvány az empirikus kutatók, másfelől az elméleti innováció és az ellent-

mondásokkal való szembenézés terepe a teoretikusok számára a magyar demokratikus „átmenet” politikatudományában?

A tanulmány áttekinti a politikai képviselettel kapcsolatos legfőbb, demokráciaelméleti jellegű ellentmondásokat a posztszocialista demokratizálódás hazai irodalmában. Ehhez a demokratikus elitizmus és a tranzitológia elméleti és a modernizációs elitkonszenzus ideológiai keretében rekonstruálja annak nehézségét, hogy a politikát a társadalmat valamiképpen reprezentáló orgánumnaként gondoljuk el. Feltárja, milyen ellentmondások mentén indul meg a megközelítés újragondolása a 2000-es években és ezen szökésvonalak mentén, a nemzetközi képviselet-irodalommal összhangban¹ felvázolja egy történeti, konstruktivista megközelítés körvonalait. Ez a politikai képviselet formális modelljei helyett a képviselet szimbolikus dimenzióját, annak demokráciákra jellemző egyediségét hangsúlyozza. Ennek révén válik elgondolhatóvá egy, a hatalmon túli társadalmi szféra, amely a közérdek és népakarat forrása, és amelyet egy elkülönülő politikai alrendszer képviselni hivatott. A demokratikus reprezentáció nézőpontja különbözik mind a posztszocialista demokratizálódásról való tudományos diskurzust máig uraló intézményközpontú, mind az ezzel szemben fellépő, a vezérek és elitcsoportok konstrukciós munkáját hangsúlyozó irányzatoktól. Újdonságát az adja, hogy a képviselet kérdését nem a képviselők és képviseltek viszonyát formalizáló premisszákat tükrében szemléli, hanem olyan történeti problémaként, amely a társadalmi bizonyosságok támpontjainak felszámolódásával jelentkezik a politika számára.

A posztszocialista demokratizálódás története élesen mutat rá, hogy a demokratikus osztályharc és a modernizáció korábbi konfliktusaival szemben globálisan megkérdőjeleződött a pártpolitika stabil társadalmi alapzata. A politikai képviselet már nem egyszerűen a modernizáció társadalmi-gazdasági ellentéteit, demokrácia és gazdasági fejlődés szoros kapcsolatát, az osztályok tömegebázisát tükrözi. A társadalmi meghatáro-

¹ Nadia URBINATI: *Representative Democracy: Principles and Genealogy*. The University of Chicago Press, Chicago, 2006; Lisa DISCH et al.: *The Constructivist Turn in Political Representation*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2019.

zottság, az érdekek és legitimációk evidenciáinak vége a politikai képviselet kérdésének újragondolását teszi szükségessé. A rendszerváltás tranzitológiai értelmezéseiben tetten érhető volt az eltolódás a cselekvőközpontú modellek felé, ahol a képviseletre váró objektív érdekek helyett a pártrendszer konszolidációjával kapcsolatos elvárások jelentették a bizonyosságot. Ez azonban nem jelent konzekvens konstruktivista fordulatot, mivel a konszolidált demokráciáról és pártrendszeréről alkotott kép számos látens, modernista elgondolást őrzött meg, amivel a politikatudomány idővel számot kellett vessen, hogy lépést tartson a politikai folyamatokkal.

Ennek a szembenézésnek a bemutatása nem pusztán egy tudományterület változó elméleti divatjainak, hatásainak története, teljesítményének eszmetörténeti feldolgozása. A politológia nem kizárólag akadémiai normák szerint szerveződött, hanem ezzel párhuzamosan a publicisztika és az értelmiségi közbeszéd elvei mentén is formálódott, ami folyamatos viták tárgya volt a tudományon belül.² Így, bár a jelen tanulmányban körüljárt diskurzusok nem érthetőek meg a mintaként szolgáló nyugati politikatudomány mintáitól elválasztva, a megjelenített pozíciók hatással voltak a társadalom és politika viszonyával és a demokratizálódással kapcsolatos közgondolkodásra is. A politikatudomány nyelve széles felületen érintkezett a politikai nyelvvel. Csizmadia megfogalmazásában: „a politikatudományi paradigmák egyben ideológiák is, amelyek mainstream elméletekké összeállva meghatározzák egy adott korszak szemléletmódját és fogalmi készletét”.³ Ilyen volt a tranzitológia, a demokratikus „átmenet” tudománya is, mely a demokratizálódás univerzális elméletének előállítására tett kísérletet a régió belüli politikai-társadalmi mozgások összehasonlító elemzésével és a régió kívüli referenciák játékba hozásával.

² SZABÓ Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2003. 108.

³ CSIZMADIA Ervin: Időszemlélet és politikatudomány. *Metszetek*, 2018/2. 95.

Jelen tanulmány azonban nem vállalkozik a hazai és nemzetközi tudományos mező erőtereinek leírásán⁴ alapuló ideológiai-kritikai számvetésre. Politikaelméleti kérdéseket vet fel ugyan, de nem az elméletválasztás helyessége felől, tesztelt és elvetett hipotézisek leltáraként. Történetileg, a nézőpontok bemutatásával kívánja rekonstruálni, hogyan jelentkezett az „átmenet” során a társadalom demokratikus reprezentációjának kérdése a hazai politikatudomány számára, és mi őrződött meg annak karakterében az „átmenet” paradigmája után. Bár tetszetős volna különböző irányzatoknak megfelelően bemutatni a képviselő kérdését tárgyaló szövegeket, ilyen megfeleltetéssel nem kívánok élni, lévén éppen az érdekel, hogyan formálta az erre reflektáló kutatók megközelítésmódját a reprezentálni kívánt politikai valóság történeti alakulása. Az pedig, hogy éppen a politikatudományi szövegeken át kívánom felvetni a demokratikus reprezentáció kérdését, azt is jelenti, hogy azokra nem pusztán ideológiai szövegekként tekintek. Bár a politikatudományi megismerés feltétele a politikai szféra leválasztása és benne a képviselői viszony egyfajta felfogásának előtérbe helyezése, a vizsgált szövegek nem csupán elméleti modellekkel közelítik a politikai élet empirikus valóságát. Tapasztalva a demokratizálódás eredendő bizonytalanságát, az elméletek és modellek szerepénél meghatározóbbnak tűnik magának a nyelvi és szimbolikus horizontján működésbe lépő politikumnak a bizonytalansága. Ez tág teret engedett a modellek konstruálásának és a keretekre történő rákérdezésnek. Jelen írás tárgya éppen ez, a társadalmi tapasztalatot strukturáló (tudományos és politikai) reprezentációk és az ezeket létrehozó gyakorlatok viszonya.

⁴ TAMÁS Pál: A társadalomkutatás erőterei 1989 után. Kritikai-realista kísérlet. *Magyar Tudomány*, 2012/1. 43–57.

A posztoszocialista demokratizálódás politikuma

Cservenka Ferencné a Pest megyei pártbizottság első titkára, 1988-ig a Központi Bizottság tagja és évtizedekig Gödöllő parlamenti képviselője volt. A rendszerváltás nyitányaként a helyi MDF Roszík Gábor lelkész vezetésével 1989 januárjában kezdeményezte képviselői visszahívását. A korszakváltást és a képviselet Pandóra szelencéje megnyílását jól mutatja egy akkor felháborodást keltő történet. Cservenkáné egy politikai gyűlésen, a gyűlést vezető pártfunkcionárius zárszavára, miszerint biztos benne, hogy a képviselő a jövőben is a nép és választói érdekeit fogja képviselni, azt mondta: „Nem, én a pártét!” Ez botrány a demokratikus versengés nyelvzetében, de jól illusztrálja a „szocialista demokrácia” ekkorra már diszkreditálódott ideológiai diskurzusát.⁵

Ez a politika fogalmát „társadalmiasította”, ezzel a képviselet is a társadalmi rendszer részévé vált, nem rendelkezve a politikai szféra demokráciákra jellemző reflektáltságával. Nyelvezete a tudományossághoz közelített, összeolvasztva hatalom („demokratikus centrum”), jog („szocialista törvényesség”) és tudás („társadalomszervezés”) szféráit. A „szocialista demokrácia” a társadalmi igények technikai becsatornázása a döntéshozatali folyamatba, ahol a reprezentativitás mindössze gyakorlati aspektusa az egypártrendszer társadalomszervezési képességének. Ennek megkérdőjeleződése kellett ahhoz, hogy a népre hivatkozó alternatív képviseleti igények rést üssenek a rendszeren, melyben a képviselet egyetlen ágense a „Párt”, a társadalom történelmi fejlődésének megtestesülése, végső értelme. A „Párt” olyan képviseleti törekvéseinek hordozójaként és olyan legitimitás birtokosaként tüntette fel magát, ami őt a törvények és a társadalom fölé emeli. Hatalma egy olyan diskurzus orgánuma, amely kijelöli a valóságot, mint olyat, elutasítva bármiféle, rajtuk kívül álló horizontot, teremtőelvet.⁶ A képviselet így kimerül az ideológiai zsargon hivatalosságának felmutatá-

⁵ PAP Milán: *Kádár demokráciája. Politikai ideológia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban*. NKE Molnár Tamás Kutató Központ, Budapest, 2015.

⁶ Claude LEFORT: A demokrácia kérdése. *Századvég*, 2005/37. 131–144.

sában, az érvényes beszéd feltételeinek biztosításában. A kormány nem kap jól körülhatárolható, a nyilvánosság előtt is látszó döntési jogkört, az érdektörekvések felszívódnak a politikai rendszer gépies működtetésében. Ez a helyzet változik meg a függetlenedő második társadalom létrejöttével és azzal, hogy a demokráciáról való beszéd korlátai lebomlanak. A képviselet gyakorlatai ezzel már az első szabad választás előtt burjánzásnak indultak.

A rendszerváltás ugyanakkor nem tüntette el egy csapásra a képviselet korábbi viszonyrendszerét, szubjektívációs folyamatait. A pártok intézményesített versengése létrehozta a reprezentációk színpadát a demokratikus politika, a közérdek és népakarat színrevitele számára, ám a politikai reprezentáció központi nehézsége maradt a posztszocialista társadalom ontológiája mint a hatalmon túli tudások, igények forrása. Miközben kidolgozott koreográfiája alakult ki annak, hogyan tartja tiszteletben a hatalom a társadalom antipolitikai autonómiaigényét, a pártok már a képviselet egyedi, vitázó felfogásaival léptek fel. Ezen igények, amelyek természete radikálisan eltért az állampártétól, nem egyszerűen új, absztrakt állampolgárokat szólítottak meg, hanem a történetileg létező, posztszocialista társadalom tagjait. Az egypártrendszer politikai fejlődése így összességében tartós elmozdulásokat eredményezett a demokrácia értelmét és a politikai szubjektivitást illetően.

Az államszocializmus alternatív modernizációs útja a polgári társadalom elválasztásainak megszüntetésére törekedett. Ezt a főáramú politikaelmélet olyan kisiklásként értelmezi, ami a politikai modernitás és a demokratikus fejlődés univerzális projektumára nincs kihatással. A rendszerváltás eszerint „helyrehozó” forradalom volt,⁷ amely a forradalmi illúziók hátrahagyásával rátér a racionálisan igazolható nyugati fejlődés bepótlásának útjára. A politikai reprezentáció kérdése azonban rávilágít a rendszerváltás politikumára, arra a megalapozó bizonytalanságra, amelyet a társadalom homályos politikai kon-

⁷ Jürgen HABERMAS: Mit jelent a szocializmus ma? A „helyrehozó” forradalom és a baloldali gondolkodás megújulásának szükségessége. *Világosság*, 1991/2. 104–117.

túrjai jelentettek. A demokratikus társadalom nem lehetett a politika által szabadon formálható anyag, de nem is lehetett már politikai reprezentációja előtt identitása, érdekei és értékei birtokában. A diktatórikus hatalmi struktúra felszámolása önmagában nem oldotta meg azt a politikaelméleti problémát, amelyet a politika kolonizálásaként, a politikum társadalomban való feloldódásaként fogalmazhatunk meg.⁸ A pártok és elittek versengése a hatalom csúcán nem háritotta el a társadalmasított, a tömegtársadalom egyéni konformizmusán szárba szökkenő új zsarnokság fenyegetését.

Az etnikai, vallási, gazdasági és kulturális determinizmusokkal leszámolni kívánó szabad politikai élet igénye, melyre demokratikus politika és szabad állampolgári cselekvés alapozható, változatos megfogalmazásokat nyert a rendszerváltás vitáiban, döntően a politikai képviselettel összefüggésben. Voltak, akik az 1956 politikai örökségét elsorvasztó, hatalmát átmentő bürokratikus-jóléti technokrata elit leküzdésében, mások a civil társadalom és az emberi jogok kiterjesztésében, a populizmus fenyegetésének elhárításában látták a demokratizálódás feladatát,⁹ megnyitva a legitimitás teátrumát a közügyek megfogalmazása előtt. Alapvetőnek tetszett, hogy a hatalom a választás szabadságán, és ne illegitim megalapozású hatalmi viszonyok rejtett érvényesítésén, manipuláción vagy lekenyerezésen nyugodjék. A képviselet kérdése ezért kezdettől összefüggött a demokratikus társadalmi reprezentáció megteremtésének feltételeivel, korlátaival.

Azzal, hogy az állam hivatalossága és a politika elvált egymástól, a közügyek képviselete és a hatalom gyakorlása megszűnt bizonyos rétegek privilégiuma lenni, a társadalmi élet bármely eleme politikaivá válhatott. A politikai fogalmát a barát–ellenség viszony mentén képzett antagonizmusokban kidolgozó Schmitt-tel szemben¹⁰ a posztszocialista demokratizálódás

⁸ Hannah F. PITKIN: *The Attack of the Blob. Hannah Arendt's Concept of the Social*. University of Chicago Press, Chicago, 1998.

⁹ BOZÓKI András et al. (szerk.): *Csendes? Forradalom? Volt?* T-Twins Kiadó, Budapest, 1991.

¹⁰ Carl SCHMITT: A politikai fogalma. In: *Válogatott politika- és államelméleti írások*. Osiris Kiadó–Pallas Stúdió–Attraktor Kiadó, Budapest, 2002. 15–55.

politikumát megragadni kívánó elméletek szeme előtt nem a társadalom politikai mobilizálása lebegett. A „helyrehozó” forradalom gondolatával összhangban a demokratikus „átmenet” politikuma az utolérni kívánt nyugati politikai fejlődés eredményeinek beágyazása, a politikai érintkezés racionalizálása körül forgott. A rezsinváltás politikai lényege Heller Ágnes szerint a szabadság megvalósulása a nyilvánosság színterein.¹¹ Arató András pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a demokratizálódás önkorlátozó, önreflexív tanulási folyamatként gondolható el, ami folytonosságot képes teremteni a demokratikus rendszer és a társadalom életvilága között, racionalizálva ezek viszonyát.¹² Schmitt 2000-es évekbeli visszatérése a hazai politikai gondolkodásba már az „átmenet” korszakának végét jelzi.

A képviselőlet politikatudományi kérdése mögött tehát ott találjuk a demokratikus reprezentáció megalapozó *politikai* problémáját. A rendszerváltás során az elitcsoportok önreprezentációi körül formálódott a közélet tagoltsága. A közjóról ugyan a társadalomnak csak egy szűk rétege beszélt a nyilvánosságban, ám ezt a társadalomra hivatkozva tették. A társadalomfejlődés korábbi, modernista bizonyosságai szertefoszlottak, senki sem követelhetett magának kizárólagos jogot a társadalom vagy annak egy csoportja képviselőletére. Az új rezsím racionális politikai építménye nem egy absztrakt, homogén politikai közösség tagjaira épült, a politikai viták megidéztek a társadalom ellentéteit, értelmezték e széttagolódás történeti tapasztalatait. A demokratikus reprezentáció, írja a totalitarizmus és a demokrácia különbsége kapcsán Claude Lefort, a társadalmat politikai intézményesülés eredményeként ragadja meg, amelynek során az megformálódik, belső viszonyai értelmet nyernek, konfliktusai színre kerülnek. A rendszerváltás időszakát kétségkívül jellemezte az a folyamat, melyben a társadalmiság formája alakul át, tagolódik szét. A demokrácia láthatóvá teszi a reprezentáció logikáját, megkérdőjelezve, hogy volnának olyan társadalmi vi-

¹¹ HELLER Ágnes: A „politikai” fogalmának újragondolása. *Politikatudományi Szemle*, 1993/2. 5–17.

¹² ARÁTO András: *Civil társadalom, forradalom és alkotmány*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1999.

szonyok, gazdasági vagy technikai determinációk, melyek létezése megelőzné saját politikai megformálódásukat. E társadalmi tér objektív, politikatudományi megragadása azonban olyan megismerő alanyt feltételez, mely képes a társadalmi életben betöltött szerepétől teljes mértékben független megismerési műveletekre. Ezzel szemben Lefort amellettt érvel, hogy a társadalmi élet formájára vonatkozó reflexió egy olyan anyag foglya, amely tartalmazza önmaga értelmezését, és amelynek jelentése saját természetének konstitutív része.¹³ De hogyan gondolható el a társadalmiság a transzcendens bizonyosságokat magába sűrítő testforma széttagolódása után?

A társadalom szimbolikus egységét a demokratikus reprezentációban a politika sajátos, más szféráktól elkülönülő megjelenése teremti meg, mely a képviseleten keresztül létrehozza saját önreprezentációját. Ez a demokrácia teremtőelveivel, megalapozó értékeivel teremt kapcsolatot. Azok felé közvetítve benne a képviseltek saját társadalmi életük alapvető stílusára ismernek rá. Az értékek reprezentációja módot ad különböző képviseleti formák beemelésére és kizárására. Ezek azonban nem jelenítenek meg szubsztanciális valóságokat, a reprezentációk mindig egy meghatározott politikai diskurzus, ideológiai vitákhoz kötődő érvelések függvényei. A demokratizálódással elkülönülő politikai mező az intézményesülés be nem rekeszthető folyamatát teszi láthatóvá, felszítva a vitát a társadalmiság és az emberi lét értelmének különböző felfogásai között. Az érvek és elméletek meggyőző ereje nem vonatkoztatható el attól, hogy a képviselet utal a társadalmi kötelékek politikai megformálódására és ezáltal az azzal kapcsolatos felfogásokra, mit jelent az egyik ember a másik számára. Ezt nem csupán mint szociológiai tény (életvilág, interszubsztantivitás), vagy a társadalmiság valamely emberi természetből fakadó felfogását mutatja fel, hanem annak stílusaként, ahogyan a hatalom médiuma a társadalom rajta kívül álló tereiben működik és reprezentálódik. A hatalom átalakulásának következtében így jön létre a társadalom demokratikus reprezentációja, mely a megtestesü-

¹³ Claude LEFORT: I. m. 134.

letlen, önálló tudásokkal, igazolási módokkal rendelkező szférák és életmódok közt meginduló érintkezésben egy egyetemes lényegét reprezentál. Ez teszi egy társadalmi létezés vetületeivé a különböző kötelekeket és egy társadalom részévé a széttago-lódó szférákat. A demokratikus reprezentáció működésének e dimenziója, amelyhez a politikum újragondolásával juthatunk el, történeti és szimbolikus, nem pedig formális. A képviselet aktusai a demokratizálódás szimbolikus aktusai is.

A politika ezért nem csupán korlátozott döntési kompeten-ciákat jelent a társadalmi tér igazgatására és érdekek össze-hangolására, ezzel teremtve meg egy demokratikus társadalom reprezentációját. A politikának a társadalom demokratikus reprezentációjától elválaszthatatlan, szimbolikus dimenziója a közügyek tematizálásáért, azokért a helyekért folytatott küzde-lem, amelyekből leginkább meg lehet mondani, hogy mi a köz-ügy.¹⁴ Ez bizonyos jellemzők, képességek és a szervezeti beágya-zottság figyelembevételével sem merő pozícióharc.¹⁵ A hatalom helye a demokráciában „üres helyé” válik, amelyet a hatalom gyakorlóinak tilos a magukénak tekinteniük, megtestesíteni-ük. Ám továbbra is a hatalom marad az a szimbolikus pólus, melynek révén a társadalom a maga egységében felfogja magát és viszonyul magához térben és időben.¹⁶ A demokratikus po-litika autonómiáját az adja, hogy a hatalom nem sűritheti ma-gába a társadalom működésének alapvető elveit, sőt épp ebből a meghatározatlanságból meríti intézményesítő erejét. A társa-dalom, mely legitimálja a közügyekről szóló, tisztán politikai jellegű konfliktust és az ebből fakadó társadalmi konfliktusok ellenére nem iktatja ki a képviseletet, ellenáll a közvetlen, egy-séges Népként való megjelenítésnek. Ezt a szimbolikus dimen-ziót szem előtt tévesztjük, ha a hatalom „helyét” a képviselet egy konkrét helyével, a politikai alrendszerrel azonosítjuk.

A posztoszocialista demokratizálódás politikumának ez az el-méleti megközelítése kiindulópontként szolgál a politikai repre-

¹⁴ SZABÓ Márton: I. m. 93.

¹⁵ Gil EYAL: Antipolitika és a kapitalizmus szelleme. Disszidensek, moneta-risták és a cseh rendszerváltás. *Fordulat*, 2014/1. 217–264.

¹⁶ Claude LEFORT: I. m. 141.

zentáció ellentmondásosságának megértéséhez. Mindazonáltal a rendszerváltást követő politikai fejlődés története távolról sem a demokratikus reprezentáció és a hatalom, mint „üres hely” vezérmotívumainak fokozatos, visszafordíthatatlan kibontakozása. A demokratikus „átmenet” politikáját jellemző modernizációs konszenzus¹⁷ és a politikatudomány demokratikus elitista, tranzitológiai megközelítései új bizonyosságokkal szolgáltak a poszt szocialista társadalmi meghatározatlanság helyzetében. Az „átmenet” számos ideológiája a politikai radikális, posztmodern felfogásán alapult, olyan barát-barát viszonyon, melyben a demokratikus társadalom politikai képviseletét a közvélemény közvetlensége és az „objektív” szakértelem pótolta. Ez a politikum kérdésének háttérbe szorítását eredményezte. Miközben a politikatudományban a demokratikus reprezentáció szimbolikus dimenziója kevesebb figyelmet kapott, mint a képviselet leíró vagy szubsztantív felfogásai, annak ellentmondásai történetileg mégis nyomon követhetők az erről szóló tudományos diskurzusban. A képviselet kutatásának ígérete az volt, hogy összekapcsolja a népszuverenitás elvont elvét a konkrét társadalmi formákkal. A következőkben azt tekintem át, milyen kiindulópontokról kísérelték meg feloldani a magyar politikatudományban az ezzel kapcsolatos, eredendő ellentmondásokat.

A demokratikus képviselet politikatudományi kérdése

Hogyan jelent meg a képviselet problémája a politikatudomány diskurzusában és miért nem vált súlyponti kérdéssé a rendszerváltás után? Mit jelöl egyáltalán a képviselet fogalma annak nyelvében és miért okozott nehézséget e fogalommal a jelenségre rátalálni? A rendszerváltás tárgyalásos jellegéből fakadóan a „társadalmiasított” politikán túli igények nem társadalmi forradalom formájában, hanem az új politikai intéz-

¹⁷ SEBŐK Miklós: A modernizációs konszenzus mint a rendszerváltás ideológiája és közpolitikája. In: ANTAL Attila–FÖLDES György (szerk.): *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016. 46–76.

ményrendszeren belül jelentek meg. A demokratikus képviselőt kulcstényezőjének a stabil, plurális pártrendszer megteremtése tűnt, mely az „átmenet” ellentéteit demokratikus körülmények között konszolidálja és hitelesíti. A politikatudomány számára a demokratikus „átmenet” és „felzárkózás” folyamata, fejlődési útja politikai tényként adódott, amit a diktatúra hiánya, a demokratizálódás „hullámában” való részvétel és a követett Nyugat politikai élete mint „megtapasztható minta”¹⁸ igazolt. Ezzel szemben a képviselő jelensége kezdettől inkább hipotéziseket jelentett arról, hogyan érhető tetten a bepótolandó, racionalizálódást biztosító demokratikus minta. A versengő képviselők döntési szabadsága a közügyek eltalálásában és a csoportérdekek megjelenítésében külső korlátokat kapott a demokratikus „átmenet” diskurzusában. A rendszerváltás mint demokratizálódás csak korlátozottan ígérte a diktatórikus uralom alól felszabadult társadalom képviselőjét. Döntő fontossággal bírt, hogy a képviselő ne dominálja vagy ássa alá az átmenet folyamatát, ne teremtsen az elitek alkotmányos kereteket megtartó kompromisszumát felrúgó ellentéteket. Ezek között a feltételek között kísérlete meg a politikatudomány a politikai képviselő jelenségének megragadását.

A kezdetben megjelenő nyugati elméleti minták a politikai rendszer konszolidációjával¹⁹ azonban ahelyett, hogy egyre pontosabbnak és alkalmazhatóbbnak bizonyultak volna, éppen, hogy ellentmondásossá váltak és újragondolásra kerültek. A politikai képviselő vizsgálata a tudományág egyik legfontosabb, legmegosztóbb kutatási területe, mely a rendszerek legitimitásához szükséges kapcsolatot ragadja meg a társadalom és a politikai vezetés között. A képviselő definíciójának azonban mind empirikus, mind normatív szempontból jelentős következményei vannak, melynek végiggondolása különböző megvilágításba helyezi a demokratikus versengés „egyetlen játszható játéknak” evidenciáját. A képviselő fogalma körüli vitáról

¹⁸ Uo. 51–52.

¹⁹ SZILÁGYI Ákos: A demokrácia konszolidálhatatlansága. 2000, 2011/12. 5–12.; NOVA Eszter: A demokratikus konszolidáció fogalmai és dilemmái. 2000, 2012/1–2. 14–31.

azonban aligha beszélhetünk a kezdeti időszakban, a hazai szerzők kevésbé reflektálnak egymás eltérő megoldásaira. A fogalom körüli diskurzust naiv empirizmus jellemezte, mely megpróbálta rekonstruálni a politikai versengésben működésbe lépő szerepfelfogásokat, bizalomelvárásokat, amelyek a keretét adják a képviselet szubsztantív, választásokhoz kötődő gyakorlatainak.²⁰ A normatív kérdések az intézményi berendezkedés kérdéseiként vetődtek fel azzal kapcsolatban, hogyan történik a hatalom átruházása a képviselőkre. A képviselet effajta megbízói, illetve küldötti felfogásai ugyanakkor mélyen magukban hordozták a társadalom demokratikus reprezentációjának politikai kérdését. A megbízás a közjó csoportérdek felettiségét feltételezi, míg a küldötti értelmezés egy pluralista társadalom elképzelésére épül, mely dilemma feloldása értelemszerűen nem lehetséges a képviselői és szavazói viselkedések, attitűdök vizsgálatával.

A képviselet fogalmát a kutatók a nyugati szakirodalommal összhangban Pitkin²¹ klasszikus munkájára támaszkodva értelmezték, bár a mű átfogó elméleti feldolgozására nem került sor, így inkább beszélhetünk általa inspirált kérdésfelvetésekről, mint valódi recepcióról. Pitkin a képviseltek érdekében történő aktív cselekvésből („acting for”) indul ki, ami a később kibontakozó megbízó-ügynök megközelítés megelőlegezésének tetszett, szembeállítva azt a passzív, szimbolikus vagy leíró helyettesítéssel („standing for”). A választási kapcsolat a polgárok és képviselőik között volt az a racionális alap, amelyre a képviseleti demokrácia rendszere épül, mely nem megkerülhető eleme a demokrácia minimalista elméletnek sem. A közvetlen részvétel és helyettesítés kritikája ugyanakkor összhangban volt a rendszerváltó elitek attitűdjével. Pitkin elméletének középpontjában a közpolitikai döntések kongruenciája áll a sza-

²⁰ ILONSZKI Gabriella–David JUDGE: Képviselet és képviselői szerepek. Elmélet és magyarországi tapasztalatok. *Politikatudományi Szemle*, 1994/2. 5–22.; ANGELUSZ Róbert–TARDOS Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 2005.

²¹ Hannah F. PITKIN: *The Concept of Representation*. University of California Press, Berkeley, 1967.

vazói preferenciákkal. A szubsztantív képviselőt erős átfedést jelent ezek között, mely rezponzív cselekvés eredménye egy megszervezetlen csoport érdekében. A képviselt nem egy eredendően meghatározott, egységes érdek hordozója, ami Pitkin elméletének konstruktivista dimenziót is ad: a képviselő megjelenít valamit, ami egyébként nincs jelen.

Pitkin a képviselőt szimbolikus formáját elutasító értelmezése rányomta a bélyegét a politikatudomány megközelítésére, mely a képviselői igények szimbolikus dimenzióját a valódi, szubsztantív képviselői mechanizmusokat elfedő ideologikus ornamentikának tekintette. Az amerikai szerző a fasiszta képviselőt vonatkozásában²² arra utal, hogy valódi képviselőről nem beszélhetünk, ha a képviselt léte nem előzi meg logikailag a szuverén képviselőt, hanem utóbbi megtestesíti a vele akaratilag egységben lévő népet. A fasiszta képviselőt kizárja a reprezentáció más felfogásait, vezetése nélkül a népet széthulló, amorf, önálló akaratképzésre képtelen entitásként jeleníti meg. A szimbolikus képviselőben a hangsúly a képviselő-szimbólum jelentéstartalmán van, ami a képviselt csoportot is jellemezni fogja.²³ Ez magába sűríti a képviselt csoportról alkotott jelentéseket, meghatározva a csoport legfontosabb jellemzőit, ami Pitkin szerint nem visz közelebb minket ahhoz, hogy megértsük a képviselőt tényleges működését, legfeljebb a képviselő és képviselt közötti legitímációs kapcsolatra adhat magyarázatot.²⁴

A szimbolikus reprezentáció eszerint a demokrácia karikatúrája, mely performatív, affektív jellegű és nem racionalizálható. Ezzel azonban kikerül a politikatudomány fókuszából a képviselő jelenségének a rendszerváltás időszakában igen markáns összefüggése a társadalom demokratikus reprezentációjának kérdésével, annak korábban felvázolt, szimbolikus dimenziójával. Ennek ugyanis éppen a lényegét, nyitottságát jelenti a népakarat performativitása és a racionalizálhatatlansága. A demokratikus reprezentáció szimbolikus módon megjelöl egy

²² Uo. 107.

²³ TORÓ Tibor: Új irányok a politikai képviselő kutatásában. *Többség*, 2015/3. 64–95.

²⁴ Hannah F. PITKIN: *The Concept of Representation*. I. m. 87–91.

entitást (például állam, nemzet, nép), mely azonban összemérhetetlen vele. Nem osztozik a jelölő fő karakterisztikumain, az nem testesíti meg. A demokratikus vitában a képviseleti igény, mely olyan teremtőelvekre hivatkozik, mint az emberi jogok, a népszuverenitás vagy éppen az „átmenet”, nem szükségképp olyan ideológia, mely közvetlenül a társadalmi diskurzusból származtatja magát, elfedve a felosztást képviselők és képviseltek, politika és társadalom között. Ezek az igények, alávetve magukat a demokratikus intézményesülésnek, empirikusan cáfolhatóvá válnak,²⁵ miközben hozzájárulnak ugyanezen procedúrák bővítéséhez, a társadalom mind igazabb és pontosabb reprezentációjához.

A képviselet e kognitív dimenziója nélkül a politikatudomány nehézségekkel szembesül, amikor meg kívánja ragadni a képviseltek érdekében létrejövő, szubsztantív képviseleti tevékenységet, az erre jellemző rezponzivitást és interakciót, illetve erre alapozva kíván különbséget tenni vezetés és manipuláció között.²⁶ A demokratizálódó társadalom képviseletében e társadalom a népszuverenitás alanyává válik, de nem elképzelt totalitásként, hanem úgy, hogy a politikai vitákban egyéni életpályák, sajátos autonóm szférák szereplői között teremt egységet. A képviselő a társadalom reprezentációja érdekében meghivatkozva, színre viszi a társadalmi kötelékeket, az együttélés közös történetével kísérletezik, eközben pedig kifejezésre juttat bizonyos igényeket arról, milyennek kell lennie a demokratikus képviseletnek. A képviselő felfedezi a társadalmat, eszközül szegődik az együttélés formájának kibontakoztatásához, ez pedig elválaszthatatlan az azokról a feltételekről szóló konfliktusoktól, amelyek között a képviseleti igények bejelentése és a képviselet zajlik. A demokráciában a hatalom társadalmi helye „üres helyé” válik, mely nem tölthető fel tényleges, nyers hatalmi viszonyokkal. Ez olyan szimbolikus fejlemény, amelyet nem ragad meg a rezponzív képviseleti viszony rendszerszerű jellete, a racionalizált hatalomátruházás két társadalmi entitás,

²⁵ Michael SAWARD: *The Representative Claim*. Oxford University Press, New York, 2010.

²⁶ Hannah F. PITKIN: *The Concept of Representation*. I. m. 233.

megbízó és ügynök között. E szimbolikus dimenzió az empirikus igazolhatóságtól mégis elválaszthatatlan.

Az azonban, hogy a képviseletet az „átmenet” politikatudomány alapvetően a választók és megbízottjaik formális, választási felhatalmazáson alapuló kapcsolatuként igyekezett meghatározni, nem következik a szubsztantív képviselet pitkini hangsúlyozásából. A tényleges kapcsolat, a képviselet mint tevékenység körülírására számára többdimenziós folyamat, nem pedig egy absztrakt, elszigetelt egyén és képviselőjének kétoldalú kapcsolata. A képviselet egy nyilvános, intézményesített viszony, mely a politikai rendszer egészét jellemzi.²⁷ A történeti rákérdezés a diadikus absztrakció feltételeire kihívást jelent a képviseleti demokrácia megbízó-ügynök elmélete számára. A Pitkinre hivatkozó, a magyar politikatudományban kezdetben kialakuló képviselet-felfogások emiatt nem kínáltak biztos útmutatást arról, hogyan érhető tetten a demokráciára jellemző képviselet. Ennek oka, hogy nem tanúsítottak érdeklődést a képviselet és a társadalom politikai artikulációjának összefüggései iránt, a képviseltre mint egy érdekek és értékek birtokában lévő félre tekintettek, nem pedig úgy, mint valakire, aki csoportbéli önazonosságát a képviselet révén teremti meg. Ez problémássá tette a szubsztantív képviselet megragadását az „átmenet” során. A bizonyosság társadalmi támpontjainak felszámolódása inkább tűnt fenyegetésnek, mintsem úgy, mint ami a demokratizálódás teremtőelve.

Az „átmenetként” felfogott demokratizálódás ugyanakkor maga is mélyen befolyásolta a társadalom szimbolikus reprezentációját, politikai artikulációját, ám ezt a képviselet elméletei semlegesítették, módszertanilag normalizálták a demokratizálódás univerzális elméleteként. A képviseleti tevékenység normatív értékelése összemosódott, illetve ellentétbe került más legitimációs szempontokkal, a demokratikus konszolidációval, a kormányozhatósággal, illetve a teljesítményalapú legitimációval. Ezzel egy olyan diskurzus alakult ki, amely, mikor a magyar társadalom politikai értékrendjéről és tagolódásáról be-

²⁷ Uo. 218–222.

szélt, azt komplett politikai-kulturális tényezőként ábrázolta. Eszerint a választott elitek tulajdonságai és tagolódásai nem egyszerűen önmagukat, de végeredményben a nép szűkebb-tágabb csoportjait is megjelenítik és képviselik a nyilvánosság színterein,²⁸ mások helyett is állnak. Így a reprezentációból visszakövetkeztethetünk a reprezentált rétegek politikai tagoltságára anélkül, hogy történeti, modernizációs magyarázatokat vennénk igénybe. A kérdésre, hogy e tagolódás a tömegek manipulálásából fakad-e, vagy van-e társadalmi alapja, a törésvonal-elmélet kínált lehetséges feloldást a politikatudomány számára.

Törésvonalak a konszolidáció bővületében

Egy másik, Pitkinével egy időben született befolyásos politikatudományi elmélet, Lipset és Rokkan törésvonal-elmélete²⁹ szerint a képviselői demokrácia elképzelhetetlen jól beágyazott, stabil társadalmi bázisra támaszkodó pártrendszer nélkül. Ha a párttagoltság tartós társadalmi törésvonalakra támaszkodik, a pártok és maga a pártrendszer egy fejlődési folyamat révén a szerzőpáros által leírt sémához közelítve előbb-utóbb stabilizálódik. Az elmélet logikai feltevése, hogy a történelem határozza meg a törésvonalakat, amelyek kialakítják a pártrendszert és a szavazói magatartást.³⁰ Ezzel szemben egy gyenge törésvonal-szerkezet, a bizonytalan intézményi környezet és egy nyitott és prognosztizálhatatlan versenystruktúra kombinációja nem eredményezheti a vágyott, gyors konszolidációt. A képlet fő változója a politikai tagoltság volt, ami azonban az „átmenet” viszonyai között beszűkítette a klasszikus törésvonal-elmélet közvetlen alkalmazását.³¹ A törésvonalak organikus fejlődé-

²⁸ SZABÓ Márton: I. m. 166.

²⁹ Seymour Martin LIPSET–Stein ROKKAN: *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. Free Press, New York, 1967.

³⁰ RONA Dániel: A törésvonal fogalma a politikatudományban. *Magyarország. Politikatudományi Szemle*, 2008/4. 125.

³¹ G. MÁRKUS György: Törésvonal-szerkezet és pártrendszer. *Magyarország Politikai évkönyve*, 1998. 372–384.

sével szemben azok egyidejű jelentkezése és egymást erősítő torlódása, a nemzeti, kulturális identitásokkal kapcsolatos ellentétek, valamint a modernizációval összefüggő és osztály jellegű törésvonalak a diktatórikus rezsimek kialakulásának kedveznek. A politikai rendszer konszolidációját, úgy tűnt, a szélsőjobboldali populizmus és a demokratikus játékszabályok meghatározásával kapcsolatos posztkommunista-antikommunista (vesztesek–nyertesek) törésvonal megerősödése fenyegeti.

A történelmi szemlélettel szemben állást foglalo³² tranzitológiával összhangban a politikatudomány hamar konszenzusra jutott abban, hogy a konszolidáció nem úgy zajlik, ahogy azt Lipset és Rokkan hosszú távú meghatározottságot feltételező elmélete megfogalmazta. Sartorival egyetértve, aki „szociológiai babonának” nevezte a klasszikus törésvonal-elméletet, a társadalom politikai tagolódásának egy olyan megközelítése körvonalazódott, melyben a pártok nincsenek beszorulva a történelem „fogságába”, maguk alakítják a politikai teret.³³ A társadalmi ellentétek így nem szükségszerűen fordítódnak le politikai törésvonalakká. Fontos azonban észrevennünk, hogy itt nem egyszerűen a kulturális és gazdasági determinizmusok elvetéséről, hanem a történelmi szemléletmód elvetéséről is beszélünk. A törésvonalak „befagyása” nem egy statikus társadalomképet jelent, hanem a politikai felosztások történelmi deszpecifikálódását és absztrahálódását, ami elválaszthatatlan a képviselet intézményesülésétől, rugalmasabbá válásától. Ennek egy kifejeződése lehet a megbízó–ügynök viszony erősödése, melynek a történelmi perspektíva a forrását és korlátait is megjelöli. A törésvonalak olyan képviseleti igényeket, értékrendszereket és artikulációkat alakítanak ki, melyek lehetővé teszik, hogy a politikai rendszer új krízisek és képviselet nélkül maradt identitások esetén idomulni tudjon.

Az „átmenet” jellemző szemléletmódja a társadalmi és a politikai átalakulás sikerének dinamikus egységéből indult

³² CSIZMADIA Ervin: Időszemlélet és politikatudomány II. *Metszetek*, 2018/3. 206–228.

³³ Giovanni SARTORI: *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Cambridge University Press, Cambridge, 1976.

ki, mely az absztrahálódás egy másfajta megközelítését adja. Eszerint ez nem a képviselet történeti munkájával megy végbe, ahol a hatalomért versengők a társadalomban „üres helyként” megnyíló pozíciók elfoglalásával alakulnak át, egyetemes elvek mentén utalva önmagukra. Az „átmenet” semleges diskurzusa olyan „üres” identitású, univerzális elitcsoportok kiválasztódását tekinti a demokratizálódás kulcstényezőjének, akik szakértelmük vagy kellően integratív sajátosságaik folytán érettnek bizonyulnak más csoportok képviseletére. Ebben a játékszabályok betartása mentén a pártrendszer megszilárdulása tűnt döntő tényezőnek. Ha a demokratikus pártok lefedik a társadalmi tagoltságot, biztosítják a rendszerváltás nyerteseivel együtt a vesztesek politikai képviseletét, fontos stabilizátorrá válnak. A konszolidáció fő kérdése, létrejön-e a társadalom valódi érdektagoltságának megfelelő pártrendszer?³⁴ Ha nem alakul ki tartós politikai tagolódás nagy választóvonalak mentén, a pártok társadalmi beágyazottsága alacsony marad, akkor a vesztesek és a nyertesek ellentéte maga alá gyűrheti az „átmenet” folyamatát. A gazdasági-szociológiai különbségek azonban nem jelentenek eleve politikailag releváns tagolódást, a pártok autonómiával rendelkeznek a politikai tagoltság alakításában. Körösenyi a törésvonalak vizsgálatában az elsők között koncentrált a szavazók értékei és ideológiái helyett a képviselők attitűdjeire.³⁵ Az általa vizsgált kommunista/antikommunista és a vallásos/laikus törésvonalak nem pusztán a választói magatartásban érhetőek tetten, hanem a szimbolikus politizálás területén, sajátos történelmi narrációk formájában.

Ezt segítette, hogy az elitek „ideológiai” karaktere markánsabb volt, a pártok pedig ezen különbségek mentén igyekeznek politikai szubkultúráik, „szekértáboraik” köré olyan szervezeti hálót kialakítani, mely életben tartja a csoporthoz tartozás érzését és elzárja a szavazókat a másféle hatások elől.³⁶ A po-

³⁴ KARÁCSONY Gergely: Értékek és választások. *Education*, 2001/3. 504–516.

³⁵ KÖRÖSENYI András: Nomenklatúra és vallás – törésvonalak és pártrendszer Magyarországon. *Századvég*, 1996/1. 67–94.

³⁶ ENYEDI Zsolt: Pillér és szubkultúra. A politikai-kulturális tagolódás egy lehetséges fogalmi kerete. *Politikatudományi Szemle*, 1993/4. 21–50.

litikai tagoltság így nem alaptalan. A klasszikus törésvonal-elméletben is megjelent, hogy az osztályok, vidék-város és vallási megosztottságok a közösségi normák feletti kontroll konfliktusai is, a csoportok szembenállása két eltérő értékorientáció ütközését jelenti a történelem és az emberi lét felfogásai között. A pártok szerepét hangsúlyozó Enyedi³⁷ a törésvonal-politikát a versengés olyan mintázataira alkalmazza, melyek a társadalom kognitív, érzelmi és kapcsolati struktúráiba vannak beágyazódva, nem pedig a napi ügyeknek, a kormányzati teljesítmény értékelésének vagy a politikusi személyiségek kisugárzásának függvényei. A politika „szociologikus modelljének” újrafogalmazása a törésvonal-elmélet elitistább és voluntaristább felfogását teremti meg a társadalmi és értékrendbeli jellemzők, valamint az elitviselkedés összekapcsolásával. Ezzel szűk teret hagy a programok, kormánypolitikák és jelöltek racionális összevetésének, társadalmi törésvonalak képviselőiténél.

A konszolidáció azért bírt kiemelt jelentőséggel, mert ez tűnt képesnek becsatornázni az „átmenet” előrehaladásával felszínre törő érdekkellentéteket. A stabil pártrendszer saját ellentétrendszerét futtatja végig a társadalom szféráin, a pártok által kínált ellentéteket fogadtatja el a polgárokkal. A konszolidáció folyamatában azonban ez nem politikai antagonizmusként jelentkezik, hanem benne a viszonyok és konfliktusmegoldó folyamatok mintái kristályosodnak ki a stabil alkotmányos intézmények között.³⁸ A remélt konszolidációban a konszenzusok hordozói a politikai intézmények, az elitek konfrontatív stratégiái pedig nem szivárognak le a társadalom szintjére, részben annak konfliktuskerülő szocializációja, részben a társadalmi mobilizáció hiánya miatt. A konszolidáció az elitek versengő kulturális érték-törésvonalai mentén tűnt elgondolhatónak. Ez magyarázni látszott a politikai tagolódást, a képviselői kapcsolat legitimitását, de elhomályosította a képviselői kapcsolat tartalmát, a csoport érdekében végzett cselekvést.

³⁷ ENYEDI Zsolt: A voluntarizmus tere: A pártok szerepe a törésvonalak kialakulásában. *Századvég*, 2004/3. 3–26.

³⁸ ENYEDI Zsolt: Pártrendszer és politikai konszolidáció. *Politikatudományi Szemle*, 1998/3. 5–32.

Miközben a képviselet körüli diskurzus (eleinte látenszen) a mandátum és elszámoltatás kérdései és a megbízó–ügynök viszony mentén formálódott, a társadalom demokratikus reprezentációja és politikai tagolódása az „átmenettel”, modernizációs és felzárkózási projektekkel kapcsolatos szimbolikus áthidalások, értékelköteleződések kérdéseként vetődött fel. A tagolódás a modernizáló elitek politikai tradícióinak történetiségével, nem a társadalom hagyományos alapokon nyugvó bal- és jobboldali reprezentációjával függött össze. Stabilitása mögött az ország geopolitikai elhelyezkedésével kapcsolatos, évszázadokra visszanyúló alternatívák stabilitása derengett fel, amihez a pártok igyekeznek megtalálni a legelőnyösebb kötődést, illetve relevánssá tenni elmosódott, de számukra kedvező történeti törésvonalakat.³⁹ Ezek különbségeik ellenére osztoztak az „átmenet” modernizációs konszenzusában. Ágh Attila a konszolidáció fogalmát differenciálva az európai integráció pozitív modernizációs kényszerpályájáról beszélt, mely megszabja a belső haladás irányát és a demokratizálódás útját, miközben elkötelezi az „átmenet” elitjeit a demokratikus játékszabályok megtartása iránt. A demokratikus konszolidáció útja nála is az elitpártok társadalmi beágyazásán át vezet, politikai kultúránk, világnézetünk, tradícióink terjesztése által, amit nem pótol a papíron létező programdokumentumok, ígéretes, ideológiai önmeghatározások túlzott figyelembevételével.⁴⁰

A képviseleti űrt intézményes, konszolidált, alkotmányos pártok töltik ki, elvéve a teret az ideologikus törésvonalakat teremtő szereplők elől. Ez azonban még nem maga a képviselet szubsztantív formája, csupán értéktelített modernizációs stratégiák kínálata, amely legfeljebb csak ígéri az érdekspecifikus törésvonalak megjelenését a felzárkózás folyamatában. Valójában a demokratizálódásnak a „felzárkózás” szab kereteket azáltal, hogy a modernizációs stratégiák körül formálódó pártrendszert egy döntő befolyásúnak gondolt modernizációs konszenzus (vagy Ágh fogalmával patthelyzet) határozza meg. Az

³⁹ G. MÁRKUS György: I. m. 373.

⁴⁰ ÁGH Attila: The Hungarian Party System and Party Theory in the Transition of Central Europe. *Journal of Theoretical Politics*, 1994/2. 217–238.

így elgondolt konszolidáció és strukturálódás azonban ahelyett, hogy biztosította volna a társadalmi alapokat a politikai folyamatok mögött, végső soron a társadalom végzetes leértékeléséhez⁴¹ járult hozzá. A helyes felzárkózási stratégia képviselőéhez az elitek azzal teremtettek jogosultságot, hogy a belső társadalmi viszonyok hibáztatásával „magyarázták” az elmaradottságot. Ezzel az antipopulizmus a rendszerváltás szimbolikus elemévé vált, súlyosan megterhelve politika és társadalom viszonyát, demokratikus reprezentációját.⁴²

Az „átmenet” demokratikus elitizmusa

Állításom szerint a demokratizálódás „átmenetként” való értelmezése szorította háttérbe a demokratikus reprezentáció kérdését, amelynek vizsgálata a politikatudomány elemi feladata lett volna. Az „átmenet”, bár nem kínált egységes demokraci elméleti megközelítést, mégis közös nyelve lett korábbi marxistáknak, institucionalistáknak, a modernizációs elmélet és kulturalista megközelítések követőinek a posztszocialista demokratizálódás vizsgálatában. Ennek akkori globális „hulláma”⁴³ egyszerre valós társadalmi-politikai folyamatként és a politikai fejlődés univerzális magyarázataként az események kitüntetett, objektíváló nézőpontja lett. A politikai átalakulásra ez nem eredeti jelenségként, hanem a korábbi demokratizálódások tapasztalatainak elvárásaival tekintett. A politikai és kulturális konvergencia feltételezése, mely erőteljesen hozzájárult a normatív előírások és empirikus leírások összemosódásához, eleinte több szempontból is vonzónak tűnt. A történetileg egyedülálló posztszocialista helyzet nem szorította a kutatókat a módszertani kivételesség zárványába. A prekondicionista megközelítés helyett az aktorok cselekvésére fókuszáló és a demok-

⁴¹ Kiss Viktor: A leértékelt társadalom. *Fordulat*, 2006/3. 69–88.

⁴² GAGYI Ágnes: Az anti-populizmus, mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat*, 2014/21. 298–316.

⁴³ Samuel P. HUNTINGTON: *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press, Norman, 1991.

rációk fejlődését illetően univerzalista tranzitológia leszámolt számos korábbi hidegháborús meghatározottsággal, sőt ártalmas kulturális sztereotípiával a régiót illetően. Kiutat, „hely-rehozó forradalmat”, a normalitáshoz való visszatérést ígért. A történeti-kulturális előfeltételek helyére azonban ezzel a nyugati társadalomfejlődés sajátosságai, kizárólagossága lépett, ami feszültségbe került a demokratikus átalakulás politikumának autonómiájával.

A tranzitológiai-konzolidológiai megközelítést Rustow⁴⁴ 1970-ben született írása előlegezte meg, mely a modernizációs előfeltételek közül egyedül az államnemzeti egység létét tartotta szükségesnek. A demokratizálódás folyamata bárhol megindulhat az önkényuralmi rendszerek megroppanásával, amit alátámasztani látszott, hogy intézményeikben és kultúrájukban különböző országokban buktak meg diktatórikus rezsimok és tájékozódtak a liberális demokrácia felé az átmenet szereplői. A köztes időszakban eszerint nem a politikai fejlődés hosszú időtávú történelmétől, hanem az elit megfelelő stratégiai döntéseitől függ, beindul-e a demokratizálódás. Rustow és követői a dinamikus aktormozgások vizsgálata mellett tették le a voksukat. Az átmenet köztes szakasza a tranzitológia alapító szövegeiben még elválik a demokratizálódás szakaszától.⁴⁵ Ám az átmenet folyamatának sokrétű következményeinek felmérése helyett ez a különbség elmosódott a létrejövő intézmények bizonyosságaival, mely az átalakulást a vágyott cél felé vezeti. A hazai irodalomban a demokratikus szocializáció dilemmáin az a schumpeteri–dahli megközelítés kerekedett felül, mely a demokráciát politikai intézményrendszerként igyekezett felismerni és meghatározni.⁴⁶ A döntő tényezőnek az tűnt, hogy a politikai elitek elfogadják a demokratikus játékszabályokat, helyet találnak a konzolidálódó pártrendszerben, nem lépve

⁴⁴ Dankwart A. RUSTOW: Transitions to democracy: toward a dynamic model. *Comparative Politics*, 1970/3. 337–363.

⁴⁵ Guillermo O'DONNELL–Philippe C. SCHMITTER: *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions About Uncertain Democracies*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1986.

⁴⁶ HUDECZ Gergely: Demokrácia és demokratizálódás. *Kül-Világ*, 2007/2. 19–34.

a demokratikus normaszegés útjára. Fontos látni, hogy ez a demokratikus elitista konszenzus a nyugati modellt és annak önmegértését tekintette mintaként, mely a két világháború tanulságain alapulva tisztán procedurális, negatív demokráciával igyekezett megfékezni a totalitarizmus fenyegetését.⁴⁷ Ez azonban nem tárta fel a nyugati demokratikus fejlődés, így a képviselői bizonyos stabilizáló jellegzetességeit, ezért az „átmenet” szakasza után már nem biztosított plauzibilis modellt a demokratizálódás folyamatához. Hasznosnak bizonyult az autoriter rendszerből való átmenet idején, de nem adott támpontokat a demokratikus „átmenethez”, a posztoszocialista korszak újfajta antidemokratikus fenyegetéseinek értékeléséhez.

Egy népszerű politikatudományi tankönyv úgy fogalmazta meg a játékszabályokkal kapcsolatos normakövetés elvárását, hogy a rendszerváltó elitek előtt a folyamatok iránya nem volt egyértelmű, az intézményi döntéseket így a jövőbeli pozíciókat illetően a „tudatlanság fátyla”⁴⁸ mögött hozták a résztvevők. A tárgyalások szereplői nem kalkulálhattak számukra kedvező kimenetekkel, az alkotmányos alapszerkezet és a politikai intézmények ezért igazságosak és legitimek lehetnek. A képviselői igényeket és az „átmenetnek” a politikum területét szűkre szabó logikáját figyelembe véve azonban a demokratikus elitizmus nem nyugodhatott valódi konszenzuson. Az „átmenetben” a társadalomnak mint előfeltételeknek nincs meghatározó szerepe, ami a politikai diskurzusok szintjén annak szimbolikus leértékelését eredményezte. Semleges diskurzusa megszüntette a különbséget a politikai reprezentáció és annak társadalmi tárgya között, elfedve a rendszerváltást mint konfliktusos politikai eseményt. A demokratizálódás képviselői igényei, a társadalmi tér újraartikulálása azonban, bár a politikatudomány számára ideológiának minősült, aláásta a „tudatlanság fátyla” típusú igazolást, vagyis azt, hogy az átmenet igazolása bárki

⁴⁷ Leonardo AVRITZER–Boaventura DE SOUSA SANTOS: Towards Widening the Democratic Canon. Forrás: <https://www.eurozine.com/towards-widening-the-democratic-canon/> (Letöltve: 2019. 06. 12.)

⁴⁸ KÖRÖSÉNYI András–TÓTH Csaba–TÖRÖK Gábor: *A magyar politikai rendszer*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 8.

számára belátható. A képviselet kérdése inherensen megkérdőjelezi az elitek és a nép viszonyát, igazolásra, társadalomra való hivatkozásra kényszeríti a politikai igények megfogalmazóit. A képviselet kérdését elfedő „átmenet” igazolása azonban éppen az volt, hogy a széles társadalmi rétegeknek a folyamatban döntéshozó, iránymutató szerepe nem volt, az partikuláris érdekek külső nyomása nélkül zajlott le. A tömeges részvétel nem kívánatos, mivel a társadalom széles rétegei elmaradnak az elitek mögött a modernizálódásban, miközben ők az „új” színvonalán állnak, a társadalom még a „régit”.⁴⁹ Kitétek a populizmusnak, képtelenek önállóan artikulálni politikai igényeiket. A demokratikus reprezentáció kérdése ezért a vesztesek kompenzációja, a társadalmi párbeszéd és az információs mankók kérdései körül banalizálódik a társadalmi igények politikai intézményesítése helyett. A képviselet helyét a kormányzás, a „tömegek menedzselése”⁵⁰ veszi át, melynek racionalizáló modernizációs paradigmája depolitizálta a társadalmi együttélés képzetét, ezzel végső soron a politika ideológiai agóniájához járul hozzá. A politikatudomány képviseletmodelljei nem mutattak túl azon a felfogáson, mely a demokratikus politizálás megfelelő színterének a parlamentet tekinti, amellyel szemben az „indulati”, „utcai” politizálás az alsóbbrendűség megnyilatkozása.

Magyarországon az átmenet időszakában a tranzitológia „hatékonyabbnak és magyarázóbbnak” tűnt, mint a politikai fejlődés történetibb megközelítései,⁵¹ lévén egy kedvező pályát rajzolt ki az előfeltételek felülírásával, a konszolidálódó pártrendszer hangsúlyozásával, teleologikus implikációival.⁵² A 2000-es évek közepére világossá vált, hogy az „átmenet” demokratikus elitizmusa nem képes értelmet adni a folyamat szándékainak és céljainak. A szimbolikus szakítás az esszencializált múlttal a társadalommal való viszonyban delegitimálta a politika és társadalom közti köztes tér intézményesülését, elfedte a demok-

⁴⁹ Kiss Viktor: I. m. 73.

⁵⁰ BÖCSKEI Balázs: A rendszerváltás utáni elitstratégiák és a tömegek menedzselése. *Múltunk*, 2015/4. 94–109.

⁵¹ CSIZMADIA Ervin: *Időszemlélet és politikatudomány II.*, I. m. 208.

⁵² Thomas CAROTHERS: The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, 2002/1. 5–21.

ratikus reprezentáció ellentmondásait. Az „átmenet” demokratikus elitizmusa nem vette figyelembe a történeti különbséget aközött a helyzet között, melyben a posztszocialista politika a társadalom képviselőjére (artikulációjára) vállalkozott és aközött, amiben a demokratikus elitizmus gondolata nyugaton a modern képviselői demokráciák aranykorában megszületett. A fejlett demokráciák politikai életét sokáig jellemezte a voluntarizmus kultúrája, a közakarat kitüntetett megtestesítése (cezarizmus) és a partikuláris akaratok plurális megjelenítése (racionalizáló állam) közötti ingadozás.⁵³ A társadalom demokratikus reprezentációja, melyben a negatív demokrácia elitista felfogása működhethetett, egy olyan csendes forradalmon alapult, mely legitímálta a közérdek olyan meghatározásait, ami túllép a törvényes intézmények keretein. Ha a szocialista modernizáció létre is hozott ilyesfajta differenciálódást, azt az „átmenet” a múlt tényei közé sorolta a társadalom leértékelésével, míg a XX. század nyugati politikai fejlődése épp utat nyitott az új társadalmi reprezentációs kategóriák, jogalapok, képviselői igények kihordásának és becsatornázásának. Ennek a politikai vállalkozók innovációjánál számos, jóval radikálisabb módja is kialakul, amihez fogalomalkotásával és vizsgálódásaival a társadalomtudományok is hozzájárultak.

A demokratizálódást „átmenetként” láttató politikatudományi diskurzus azonban úgy tett szert vizsgálódása tárgyára a politikai tények intézményi tényként való lehatárolásával, hogy e tárgykonstrukciót függetlenítette azoktól a tapasztalatoktól, melyeket a társadalmi élet történetileg meghatározott keretekbe illesztése formált egyedivé. Az „átmenet” nem vetett számot a képviselő problémájával, nem volt képes megragadni azt a szimbolikus mechanizmust, amely a társadalom önmagához való viszonyát irányítja. Zsákutcának bizonyult, hogy a politika tényeit a társadalom passzivitása mint adottság fényében ragadta meg, hiszen még ha el is fogadjuk a vitatható állítást, hogy a rendszerváltás a társadalom hozzájárulása nélkül ment végbe, tagadhatatlan, hogy rá hivatkozva zajlott. Az „átmenet”

⁵³ Pierre ROSANVALLON: *Civil társadalom, demokrácia, politikum*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 120–124.

diskurzusának döntő szerepe volt abban, ahogyan a társadalom a politika számára és a politika által megkonstruálódott. A demokratikus elitizmus elméletének megfelelően a magyar „átmenet” megkapta az elitmegállapodásra vonatkozó minősítést. Mégis, a 2000-es évek az elitkonszenzus hiányával, a populistá tendenciákkal, a politika perszonalizációjával, a hétköznapi és szakmai élet átpolitizálásával, az eliten belüli és a választók felé irányuló diskurzusok kettészakadásával való szembesülés időszaka volt.⁵⁴ Ezzel a politikatudományban is zűrzavar támadt annak kapcsán, mit is jelent a demokratikus átmenet és konszolidáció.⁵⁵ A képviselet intenzívebb politikatudományi vizsgálata csak ekkor kezdődött, amikor kialakultak a feszültségek, amelyek később a harmadik köztársaság végéhez vezettek. A diagnózis szerint a politikai vezetők és a társadalom kapcsolatában a szimbolikus képviselet mechanizmusai diadalmaskodnak a szubsztantív képviselet és a felelőség felett, ami a demokratikus elitizmus újragondolását tette szükségessé. Az ezzel kapcsolatos kutatások és elméleti útkeresések azonban nem jutottak el az „átmenet” mint szimbolikus keret újraértékeléséhez, a demokratikus reprezentáció autentikus kérdéséhez.

Egy demokratikus konstruktivista megközelítés felé

A tranzitológia mint a demokratizálódás paradigmája a 2000-es évek közepére kifulladt, elméleti vákuumot hagyva maga után. Szemléleti tanulságai a korábban jelzett kritikai megközelítések ellenére jórészt ma is feldolgozatlanok,⁵⁶ a demokratikus visszaesés „hullámairól” való gondolkodás sok tekintetben megegyezik az „átmenet” sémáival. A választói és kormányzati

⁵⁴ ILONSZKI Gabriella–LENGVEL György: Válaszúton: Konszolidált vagy színlelt demokrácia? *Politikatudományi Szemle*, 2009/1. 7–25.

⁵⁵ Petr KOPECKY–Cas MUDDE: Mire tanít minket a kelet-európai irodalom a demokratizálódásról (és viszont)? *Politikatudományi Szemle*, 2003/3–4. 51.

⁵⁶ CSIZMADIA Ervin: A tranzitológiának vége, felejtjük el? Az átmenet tervezett intézményeitől a tervezetlen hibridizációig. *Politikatudományi Szemle*, 2016/2. 135–153.

színtér, „fent és lent” világának elszakadása nyomán a demokratikus képviselet kérdését a prezidencializálódó, mediatizált kormányzás hatékonyságának, a tömegek menedzselésének kérdése váltotta fel. Az állam megkérdőjeleződött szerepének újrafogalmazása állt a „jó kormányzásról” szóló politikatudományi vita középpontjában, ami rövid időre betölteni látszott a demokratikus reprezentáció kérdésének helyét, felvetve a politikai szubjektíváció, az állampolgárrá válás és a demokratikus legitímáció problémáit. Ez a vita a képviseleti demokrácia intézményeit illetően nem lépett túl a demokratikus elitista felfogáson. A képviselet lényege, hogy a választók a kormányzati teljesítményt, az általuk képviselt értékek megjelenítését értékelik szavazatukkal. A kormányzás jelentésével kapcsolatban azonban két szembenálló politikai pozíció körvonalazódott. A társadalom feletti (transznacionális) és az alatti (civil, lokális) érdekcsoportok jelentőségét hangsúlyozó, többszintű kormányzás (governance) a közvetlenebb demokratikus részvétel jegyében funkciókat vonna el a képviseleti demokrácia intézményeitől.⁵⁷ Ezzel szemben az állam megerősítését zászlajára tűző koncepció szerint a cselekvő, elszámoltatható kormányzat a képviselet legfőbb aktora, az ő feladata a közérdek érvényre juttatása,⁵⁸ a részvétel méltányos lehetőségének biztosítása. Jól mutatja az elituralmat és demokráciát a döntéshozók számonkérésének procedurális módszerével összeegyeztetni kívánó törekvésének széttöredezését e két, normatív, politikai megközelítés kiemelkedése. Ha a konszolidáció bővületében létezett is intézményközpontú konszenzus a participatív és paternalista felfogásokkal szemben, a képviseletet különbözőképpen megragadó felfogások ekkor már nem voltak közös demokráciaelmé-

⁵⁷ BODA Zsolt: A kormányzás jelentésváltozása a globalizáció korában: a governance-koncepció. Forrás: [http:// polvgy2006.ektf.hu/eloadasok/boda_zsolt.doc](http://polvgy2006.ektf.hu/eloadasok/boda_zsolt.doc) (Letöltve: 2019. 06. 18.)

⁵⁸ G. FODOR Gábor–STUMPF István: A „jó kormányzás” két értelme. Avagy a demokratikus kormányzás programja és feltételei. *Nemzeti Érték*, 2007/3. 76–95.

leti alapra hozhatók a kormányzati teljesítmény megítélése, új kihívásai kérdésében.⁵⁹

Körösényi a vezérdemokrácia⁶⁰ fogalmával igyekezett megragadni a képviseleti demokráciák természetének megváltozását, aminek során a választói preferenciák politikai konstruáltsága válik döntővé, miközben a választók előzetes preferenciái elmosódnak, kompetenciáik bizonytalanná válnak. A választottak funkciója így tulajdonképp nem a képviselet, hanem a felelős kormányzásban való részvétel. A demokrácia „realista” elitelméletének Körösényi-féle újrafogalmazása a választási versengés értelmét a politikai vezetők felhatalmazásában jelöli meg. A köz érdekében cselekvő, a közjót eltaláló vezető kiválasztása megőrzi a képviselet megbízó-ügynök logikáját, melyben a „képviselővé válás” folyamata egyirányú út, ami felhatalmazás eredményeként jön létre. A preferenciák konstruálhatósága miatt a mandátum követéseként vagy elszámoltatható ígéretekként felfogott rezponzivitás nem lehetséges, de ez nem is nélkülözhetetlen a felhatalmazás megerősítéséhez, sőt szükségtelenül korlátozhatja a kormányzás önállóságát. A politikai vezetők szabad belátásuk szerint cselekszenek annak érdekében, hogy a társadalom ellentéteit színre vigyék, a politikát mozgásban tartó nagy ideológiai témákban állást foglaljanak és az így megnyíló küzdelmeket végigharcolják. A politikai vezetés és a képviselet kapcsolatát nem vitatva, a vezérdemokrácia plebiszciter közvetlenségen alapuló változatát körülengi egy sajátos képviselet-utániség, a reprezentáció közvetettségének identitásba való átfolyása. Vajon miféle alkotmányos renden túli, politikai korlátokat találhatunk, ami biztosítaná, hogy nem használható fel bármilyen eszköz az állampolgárok befolyásolására, preferenciáinak formálására?⁶¹

A kérdés a demokratikus reprezentáció problémájához vezet vissza minket, de már az „átmenet” illúziói nélkül. Az érvényes

⁵⁹ KÖRÖSÉNYI András: A demokratikus elitizmus konszenzusán túl. *Politikatudományi Szemle*, 2007/4. 7–28.

⁶⁰ KÖRÖSÉNYI András: *Vezér és demokrácia*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2005.

⁶¹ Uo. 172–173.

politikatudománynak – és jelen írásnak – nem kell mindenáron számot vetnie azokkal súlyos nehézségekkel, amelyeket a politikum schmitti perspektívája hordoz. Azzal, hogy a képviselői köteléket a vezetői kompetenciák mérlegelésén alapuló felhatalmazásként határozzuk meg, nem küszöböltük ki a társadalmi artikuláció problémáját. A vezér olyan társadalomképet és politikai projektet kínál, amiben a képviselt elhelyezheti magát, magára ismerhet, ez pedig olyan igényeket hoz játékba, amit még egy kompetitív, a vezetők képességeiről valódi belátásokat engedő „politikai piac” sem foghat teljesen át. A képviselői demokráciák „új korszaka” nem semlegesíti a társadalmi tér ontológiájának kérdését, nem haladja meg az „átmenet” demokratikus reprezentációval kapcsolatos bizonytalanságát. Fennmarad a kérdés, hogyan reprezentálhatók a társadalom viszonyai egy demokratikus társadalom formájában, ahol politika és társadalom, vezetők és vezetettek elválasztása akár felhatalmazásként, akár más módon elgondolható. A demokrácia nem csupán kormányzati rezsim, de a társadalmi együttélés formája is, ahol a közérdek megfogalmazása nem a hatalom kiváltsága, emiatt a tudás képviselők és képviseltek kapcsolatáról nem összpontosul annak gyakorlójánál. Az, hogy a társadalmi bizonyosságok felszámolódnak és a társadalmi tér a benne működő hatalom számára „üres hely” válik, nem azt jelenti, hogy elveszíti politikai jelentőségét. A folytonos vitákban nem állapítható meg végleg, ki a nép végső szavának letéteményese, a hatalom így nem öltheti a közösség alakját, kapcsolatot teremtve két, eredendően megformált csoport között. A demokrácia társadalmi szálakat összegabalyító, a hatalmi igényeket vitató és a reprezentációnak ellenálló együttélési formája, ami bizonyos értelemben a rendszerváltás éveit jellemezte, elválaszthatatlan a demokratikus reprezentáció problémáitól. Az, hogy mit jelent „képviselet lenni”, nem határozható meg a képviselet kognitív dimenziója nélkül. A politikai tapasztalatok egyszerre alkotják a képviseleti igények anyagát, és jelentkeznek számukra ellenállásként. A reprezentáció kérdése körüli zűrzavar arra mutat rá, hogy az nem vezethető le objektív társadalmi viszonyokból vagy a társadalmiság valamely emberi természetből, képesség-

ből fakadó felfogásából. A képviseltek szimbolikus függetlensége, artikulációjuk történeti lehorgonyozottsága szükséges ahhoz, hogy a demokratikus képviselet elgondolható legyen.

Egy történetibb politikatudomány legitim feladata lenne, hogy a demokratikus reprezentáció konstruktivista újrafogalmazásával számot adjon a rendszerváltáshoz kapcsolódóan a társadalmi tér átalakulásáról, megteremtve az episztemológiai és politikai változások kapcsolatát.⁶² A képviselet átfogó ökonómijában a reprezentációk és a róluk szóló teóriák társadalmi tapasztalatokat strukturáló kereteket jelentenek. E közvetítettség felismerése politikai küzdelmek eredményeként láthatóvá, vitathatóvá teszi a hatalom működését, és távolságot intézményesít a népszuverenitás elve és a társadalom valósága között. A bizonytalanság kiküszöbölése a képviseletből, ahogyan azt az „átmenet” társadalmat leértékelő szimbolikus kerete példázza, elfedi, hogy a politikai reprezentáció milyen elvek mentén tagolja és artikulálja a társadalmat. A képviselet kérdését a kormányzásé mellé emelni képes történeti, konstruktivista megközelítés rá kell mutasson, hogy bizonytalanságuk ellenére maguk a reprezentáció politikai gyakorlatai határozzák meg egy korszak társadalmi életének alapvető stílusát és érthetőségét. A hatalmon lévők manipulációs, uralmi gyakorlatainak felismerése mellett hasonlóan fontos nézőpontot kínál a politikatudomány számára az a „demokratikus konstruktivizmus”, amit maga a társadalmiság bizonytalansága és annak intézményesülése hordoz.

Michael Saward befolyásos konstruktivista képviseletelmélete⁶³ a csoportérdekeket nem tartja előre meghatározottnak, amit a képviselő csak fel kell vállaljon. A képviselet a potenciális képviselő általi igény vagy követelés megfogalmazásával (claim-making) kezdődik, mely tartalmazza a potenciális képviseltek releváns vonásainak hipotézisét. Ez az, ami létrehozza a képviseltek csoportját, akik felhatalmazzák az igény bejelentőjét egy ügy képviseletével. Saward ezzel nem a képviselő és képviseltek viszonyát (a kapcsolat szimbolikus, leíró vagy szubsztantív for-

⁶² Pierre ROSANVALLON: I. m. 175–196.

⁶³ Michael SAWARD: I. m. 35–56.

máját) kívánja megragadni, hanem az igénybejelentést és az ahhoz társuló csoportépítési folyamatot. Miközben ezek a Pitkin által megragadott formák összemosódnak az igényekben, mégsem maradunk támpontok nélkül, hiszen ezek a nyilvános állítások magukban foglalják, kinek kellene képviselőnek lennie, kik a képviseltek, és hogyan kellene működnie a képviseletnek, mit tehet meg a hatalom a társadalom autonóm szféráiban. Ezek a jórészt még feltérképezetlen viták tudattalanul is jelen voltak a politikatudomány képviseletre vonatkozó rákérdezései és bizonytalanságai mögött. Fókuszba állításuk még élesebben veti fel a kérdést, hogyan befolyásolta az átalakulás tapasztalata az elveket, melyek a rendszerváltás történeti-társadalmi kontextusában vezették a demokratizálódásról, a nép képviseléről való gondolkodást? Képesek voltak-e az elitek, és képes volt-e a társadalom változtatni korábbi viselkedési stratégiáin, igazolásmódjain?

Az „átmenet” politikatudománya az intézményekben és azoknak a szereplők viselkedésére gyakorolt hatásában látta a politika „valós” tényeit. Az intézményes differenciálódás úgy jelent meg, mint a társadalom életét meghatározó normatív keret, pozitív kényszerpálya. Az „átmenet”, „felzárkózás” szubjektum nélküli folyamata volt az, ami megteremti a valóságot, amit reprezentál. Így vált az „átmenet” a posztszocialista tapasztalat átfogó formájává,⁶⁴ ami olyan, objektív esélyeket kínál, melyek kihasználása kizárólag az eliteken múlik. Kiss korábban idézett elemzése a társadalom „leértékeléséről” rámutat, hogyan igyekezett a politikai elit történetileg fetiszizált modernizációs küldetését a társadalom hátrahagyásával megvalósítani. A társadalmiság képzetének alapvető beállítódásai így azonban a politikán kívül, a magánszférában és a fogyasztásban összpontosultak. A különböző képviseleti igények, jövőképek és általában az átmenet irányának felvázolása a demokratikus reprezentáció kicsorbulásával elitfeladatnak tetszett, mely a

⁶⁴ Atila LUKIĆ–Gordan MASLOV: Did Somebody Say ‘Transition’? A Critical Intervention into the Use of the Notion. *Praktyka Teoretyczna*, 2014/3. Forrás: <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/prt/article/view/513/425> (Letöltve: 2019. 06. 18.)

magánszférába száműzött szocializáció, identitásformák elleni támadás formáját ölthette.⁶⁵ Ez a konszolidációban talpon maradt pártok versengése ellenére merőben más szituációt teremtett, mint amin a demokratizálódás politikatudományi modelljei alapultak a nyugati politikai fejlődés alapján. Az „átmenet” kimerülése csak még jobban megerősítette azt a politikára és politikatudományra egyaránt jellemző ideológia- és képviseletellenességet, amely a demokratizálódás konkrétan artikulált szándékait és céljait a hatalom átmentésének, a társadalommal szembeni árulásnak tudta csak elgondolni.

Az ideológiaellenesség az „átmenetet” döntően befolyásoló globális folyamatokra való reflexiót és az államszocialista időszak politikai modernizációs teljesítményének artikulációját helyettesítette. Olyan, nyíltan képviselt értékek, világképek kifejtése helyett, melyek meghatározó jegyek alapján azonosítható csoportokat vélelmeznek a politikában, „negatív ideologizálás”⁶⁶ zajlott. Ez az artikuláció tiltakozó magatartást jelentett, amint egy képviseleti igényt valamely pozitív érték képviseletéből ki akartak zárni. Az intézményközpontú elmélet az ideológiai agónia mellett a képviselet köztes terének leértékeléséről sem vett tudomást. Ennek a térnek a meglévő intézményesültsége (érdekszervezetek, kulturális reprezentációk) a status quo letéteményesének, a tovább élő múlt elhárítandó fenyegetésének látszott. A képviselet új viszonyrendszere jött létre, ám ez a folyamat és ennek hatalmi viszonyai rejtve maradtak, illetve banálisnak tűntek az „átmenet” nézőpontja számára. A választási kapcsolatra fókuszáló politikatudomány alig reflektált a szimbolikus erőszakra, mikor a más társadalmi csoportok érdekében fellépő képviseleti igények saját történelmi szerepüket a képviseleti viszonyok szerkezeti hiányában magában a megszólalás gesztusában hozták létre, nem a megszólalók saját nevében. Ez a „szóvivői kör” pozícióját ugyan megerősítette,

⁶⁵ Kiss Viktor: I. m. 76.

⁶⁶ Kiss Endre: Értékek és ideológia a poszt szocialista rendszerváltás pluralizálódási folyamataiban. Forrás: <http://pointernet.pds.hu/kissendre/index.html> (Letöltve: 2019. 06. 18.)

de a képviselni kívánt kör magára ismerését, a „demokratikus konstruktivizmus” kibontakozását nem segítette elő.⁶⁷

Lefort a demokrácia válságából kiemelkedő totalitarizmus kapcsán arra figyelmeztetett, hogy ha a konfliktusok nem találhatnak szimbolikus feloldást a politika szférájában, ha a hatalom elbukni látszik a valóság fenyegető viszonyaival szemben, magában a társadalomban jelenik meg mint közönséges ambíciók konfliktusa. A szétmorzsolódott, reprezentációját kereső társadalom számára előtérbe kerül a szubsztanciális identitás hajszolása, a megosztottságaitól megszabadult, cselekvőképes államvezetés kultusza, az egyetlen nép fantáziája.⁶⁸ Ennek figyelembevételéhez a demokratikus reprezentáció értelmezésében az intézményi nézőpontot fel kell cserélnünk egy, a demokratikus reprezentáció szimbolikus működését jobban értő, konstruktivista nézőponttal.

Ehhez a rendszerváltás vonatkozásában a korábbi, fogalomtörténeti (kontextualista eszmetörténeti),⁶⁹ politikai szociológiai, politikatörténeti jellegű hozzájárulások⁷⁰ számos támpontot adnak. A fentiek alapján a konstruktivista fordulat egyik kulcskérdése, hogy kidolgozza a politikatudomány nyelvének és társadalomreprezentációs konvencióinak a viszonyát a politikai közösséget különbözőképpen színre vivő „politikai szótárakhoz”.⁷¹ Az „átmenet” problémakörét illetően erős a kapcsolat a politikatudomány nyelve és a rendszerváltás semleges, szociológizáló-szakértői beszédmódja között. Ez a történeti múltnak és az ebből fakadó tagoltságoknak a valóságos modernizációs problémáit illetően nem tulajdonít jelentőséget. A tudományosan megismerhető és leírható „társadalmat” tekintve a politikai közösség alapegységének, ezt a depolitizált

⁶⁷ FÁBER Ágoston: A szóvivői lét immanens ellentmondása. *Szociológiai Szemle*, 2013/1. 22–43.

⁶⁸ Claude LEFORT: I. m. 143.

⁶⁹ SZÜCS Zoltán Gábor: *Az antalli pillanat. A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban, 1989–1993*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010.

⁷⁰ BOZÓKI András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon, 1977–1994*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2019.

⁷¹ SZÜCS Zoltán Gábor: I. m. 70.

kollektívumot helyezi a konstitutív hatalom (nép, nemzet) helyére. Az „átmenet” problémája eleve feltételezte ezt a beszédmódot, ám a politikatudomány csak úgy lehetett potens a megismerésben, ha valamiképp eloldja magát tőle. A korszak episztéméjétől idegen tudományos importhoz való ragaszkodás, a képviseletnek a rezponzivitással való megfeleltetése azt a veszélyt hordozza, hogy a kimutatható rezponzivitáson kívül mindent nem demokratikus erőpolitikaként észlel. A konstruktivista megközelítés nem egy új diskurzust kínál, hanem segít azokra a látásmódokra rátalálni, amelyekből táplálkozva a képviselet kérdése, annak demokratikus mivolta újraértelmezhető. A képviseleti igények sokféleségének megismerése nem egy szűk elit gondolkodásmódjának eszmetörténeti feldolgozásából indulna ki, hanem az eddig jobbára láthatatlan képviseltekre, képviseletre várókra fókuszálhatna a politikai nyilvánosság alsóbb szintjein.⁷² Ez egyébként nem is volna idegen a politikatudomány empirizmusától.

⁷² Vö. Pierre ROSANVALLON: *Le Parlement des invisibles*. Seuil, Paris, 2014.